

AS DÚAS MULLERES DE CASTELAO

Olimpio Arca Caldas

A vida afectiva da persoa xoga un papel de importancia transcendental no seu desenrolo integral, no seu peregrinar polos vieiros do mundo, nas súas respostas diante das múltiples situacións individuais ou colectivas. No caso de Alfonso Daniel Rodríguez Castelao, polas circunstancias pessoais especiais, (emigración do pai na nenez, e logo a enfermidade), han ter unha influencia decisiva as dúas donas máis inmediatas, máis vinculadas a súa existencia: **Xoaquina**, súa nai, e **Virxinia** a súa muller.

Nos primeiros anos da súa vida o ser humano ten nos seus pais, e en especial na súa nai, a forza que o protexe; a manutención nutricia e sobre de todo o amor mergullado nunha tenrura infinda. En troques, na presenza do cónxuxe, atopa solucións ás ilusións conxuntas encol dos fillos; comparte penas e mágoas; amosan unhas mans pródigas en caricias nos intres de abatemento ou enfermidade; alento para empresas difíciles.

Cando nunha homenaxe se fai gabanxa dun home, case sempre se escoita a manida frase: "Detrás dun gran home sempre hai unha gran muller", pero esquecese, quizáis pola lonxanía do tempo, da importancia da nai.

Emprendamos, pois é de xustiza, unha pequena singradura polo océano do cariño, polos mares de aloumiños destas dúas mulleres que tanto significaron na vida e na obra deste galego senlleiro.

XAQUINA

"Miña nai era a muller máis fermosa...

Todo o que son a ela llo debo...

Tódolos meus éxitos na vida son consecuencia da educación moral, intelectual e física que recibín dela".

Jorge Washington

ENTORNO FAMILIAR

No libro número 16 do rexistro de bautizados da parroquia de santa Columba (1) da Vila coruñesa vila de Rianxo, ó folio 140, volta e co número 33 daquel ano atópase a partida de bautismo de Xaquina Castelao Gemne, nacida e bautizada o día 14 de maio do ano 1858. Filla de Xosé Ramón Castelao e de Teresa Gemne, veciños desta Vila. Son avós paternos Francisco Castelao e Mª Rosa Vidal; avós maternos Bartolomé Gemne e Joaquina Fuentes. Foron padriños Benito de Noya *y su mujer Josefa Gemne* tía da nena por parte materna. Asina a partida o crego Nicolás Pérez Santamaría.

Xosé Ramón chegara das terras do concello de Vedra, no val da Ulla. Carpinteiro de profesión tiña un pequeno obradoiro onde traballaba pequenas cousas de tipo doméstico para a veciñanza. Xosé Ramón, ben coñecido e apreciado na vila, pai de familia numerosa, tivo seis fillos: Xaquina, Francisco, Pilar, Abelardo, Juan Ramón e Manuel. No taller de seu pai tódolos fillos varóns aprenderán o oficio da trencha, non obstante a economía familiar era normalíña, máis ben tirando a cativa, polo que se fixo preciso sair polo mundo.

Francisco, un ano máis novo que Xaquina emigrou, despois de casado, para Arxentina e finou naquelas terras de América. Juan Ramón, nacido no 1864, tamén pasara o océano e estableceuse na cidade de Rosario de Santa Fe, onde rexentou un importante e acreditado taller de carpintería e chegara a ser un destacado ebanista. Non obstante, enfermou de tise, doenza na que gastou tódolos seus aforros, tendo que regresar para acaba-los seus días na casa de súa irmá Xaquina. No cemiterio antigo de Rianxo hai unha praca en bronce coa seguinte inscrición: **"El Centro Unión de Patrones carpinteros de Rosario de Santa Fe a su digno Presidente JUAN CASTE-**

LAO, República Argentina". Pilar casou, en primeiras nupcias, con Losada e deste matrimonio naceu no ano 1891 un fillo, Xosé Losada Castelao. Viúva moi pronto, casou con Rodríguez e deste novo matrimonio, no 1905, naceu Manuel Rodríguez Castelao (Insua). Manuel, o irmán máis novo tamén emigrou ás terras de Arxentina.

Xaquina foi, primeiro, á escola da vila de Rianxo, vella e destartelada, e alí soubo da famosa **Carta de Cristus** para aprende-la lectura, e pouco máis. Para completa-lo máis elemental asistiría ás clases particulares, de dona Justa Silva Vázquez de Araújo, nai do bispo auxiliar de Santiago, D. Severo Araújo. Nos seráns da primavera nos areais de Tanxil e Rinlo, na compañía das primas e compañeiras da escola sempre se podía apanhar unha saqueta de berberechos, menguado compango de tódalas familias.

A xuventude daquelas mociñas, as de Rañó, as primas Noya Gemne, as fillas de Francisco, belidas mozas coñecidas no pobo co nome de "As guapas", non foi moi leda por mor do ambiente do pobo, cáseque sen escolas, con máis tabernas que industrias, con moitos siareiros do alcol, prestábase a moitas situacións de menosprecio hacia as mulleres. As festas parroquiais da Guadalupe, na segunda quincena de setembro, amenizadas pola banda de música do señor Piñeiro, as rondallas e comparsas do Entroido e as troulas das parroquias do entorno, sempre baixo a vixilancia paterna, constituían as poucas ocasións dun divertimento axeitado.

Mariano Rodríguez de Dios, foi fillo único do matrimonio composto por Manuel Rodríguez García e de Ventura de Dios Figueroa, ámbolos dous naturais e veciños da Vila de Rianxo. Mariano traballaba unhas veces como mariñeiro eventual -a crise da sardiña encontrábase daquela no seu momento álxido- outras, procuraba traballo e diñeiro como mariscador. Asemade sabía facer velas para os barcos, ou sexa veleiro; pero sempre sen un traballo fixo.

Xaquina nai.

Entre Mariano e Xaquina medrou a amizade primeiro; logo chegou o amor. No libro número 17, folio 6, do libro de casa-

mentos da parroquia de Santa Columba de Rianxo, con data 13 de xullo do ano 1885 aparece reflexada a voda de **Mariano Rodríguez de Dios**, de 26 anos de idade con **Xaquina Castelao Gemne** da mesma idade. A cerimonia moi sinxela, en familia, foi oficiada polo polémico crego, reverendo José Magariños.

O mes de xaneiro do ano 1886 presentárase frío, O día 30 Mariano non saíra ó mar. Esperábo un importante acontecemento familiar. No número 29 da rúa de Cabo da Vila, vivenda de Mariano e Xaquina, había moito rebumbio. Chamárase á señora María, muller moi entendida naquelas labores, para que lle botase unha man á nai e axiña da súa chegada, choraba un raparigo que no mesmo día foi bautizado polo devandito crego José Magariños cos nomes de Alfonso, Daniel, Manuel, sendo padriños os seus tíos maternos, Francisco e Pilar.

Un rapaz que por mor da popularidade de seu avó Xosé Ramón e dos seus tíos sería coñecido na vila polo **rapaz de CASTELAO**, mentres no seo familiar o seu nome era Daniel e para a historia sería Alfonso R. Castelao.

Co nacemento de Daniel, unha boca máis, un primeiro herdeiro que hai que atender e coidar. Faise preciso, pois, acadar para el e para os posibles irmáns un millor porvir do que naquel entón podía ofrece-la economía mariñeira do pobo de Rianxo.

Mariano, veleiro unhas veces, patrón de pesca, as menos; desempregado moitas temporadas, non lle ten medo ó traballo. Sabe que alén mar hai terras onde se podería endereitar a situación económica e matina en tenta-la sorte naquelas latitudes.

Xaquina malia entende-los bos anceios do seu home non os pode compartir. Dende o mesmo intre en que Mariano enxergou a idea dunha posible viaxe, ela sente un pesadelo anímico tan forte que borra o sorriso dos seus beizos, un baleiro tan fondo que non é quen de tapalo aquel meniño que durme no seu colo.

Ela casara por amor, xunguírase de por vida ó seu home; desexaba vivir con el, nas duras e nas maduras, o seu carón. Resistíase a ser outra viúva de mortos coma tantas veciñas e

coñecidas do seu entorno. Ben sabía e coñecía ela veciños, emigrantes naquelas lonxanas terras, que se esqueceran das súas donas e da familia.

Cando se tratou en firme a viaxe, Xaquina albiscou unha raiola de sosego para a súa mágoa cando Manuel, seu irmán, decide embarcar co Mariano cara o mesmo destino. Asemade, tamén seu irmán Juan xa estaba naquel país e sempre habería algún que se lembrase da Terra ou que dese novas dos outros.

A despedida foi dura, moi dura. Cun meniño de tres meses nos brazos, longas noites en vela na espreita do sono de Daniel, noites de insomnio preñadas de Pantasmas de emigrantes. Cando xa o barco deixara o peirao de Vilagarcía e puxera proa cara o novo mundo as sabas da cama de Xaquina estaban xeadas de ausencias, húmidas de bágoas de cariño e enrugadas de impotencia.

Mentres nas orelas do río da Prata o Mariano anda na procura dun traballo estable, acá, na tranquila vila de Rianxo, a casa de Xaquina atópase mergullada nun constante desacougo. A constitución fisiolóxica de Danieliño amosa certas carencias que intranquilizan a Xaquina. Aquela faciana sempre esbrancuxada, aquela decote pouca gaña de comer, a floxedade das forzas do picariño non se dan atallado. Sen esperanza nos médicos Xaquina non pode máis. Achégase ata o convento de san Pedro de Belvís, na cidade de Santiago coa fe de que un milagre lle erga a *"paletilla"* ó seu neno.

Xaquina, muller profundamente cristiana teima que o neno senta tamén o espírito relixioso e en verdade que chegou a conseguilo, segundo nos confesará o mesmo Castelao despois da súa viaxe a París. *"...Sería de contar que eu viñese a París para que en min rexurdise aquela fe relixiosa que eu tiña cando era rapaz. Sempre fun, eso sí, fundamentes relixioso..."*

Malia a axuda que atopa na casa de seus pais, Xaquina, nesa fe súa, quere que o seu rapaz teña tamén unha axuda espiritual e ofrécello á nosa señora, na advocación de Guadalupe, tan venerada na Vila.

A vida de Xaquina estará sempre dedicada ó coidado e protección do seu neno, o seu tesouro afectivo presente, lem-

branza viva do seu proxenitor. Naquelas datas o comportamento cidadán en Rianxo non era moi edificante. Din as crónicas que *"eran moi frecuentes as batallas campais de mocetes, especialmente polas noites, con apedreos á casa do cura, do boticario, con tiros e insultos ós pacíficos veciños"*. O mesmo Concello solicitou un posto da Garda Civil para a Vila.

Cando Daniel comeza na escola, xa sexa a de D. Xoán ou a de D. Xosé, Xaquina, denda a xanela da porta non saca ollos da andaina do rapaz ata a mesma esquina da rúa. Logo, cando a epidemia da variola, con nenos mortos, aparece en Rianxo no mes de febreiro de 1892, Xaquina trema co medo pola saúde do seu Daniel de cinco anos.

O xogo no peirao tenllo prohibido polo medo a unha contrariedade seria. Ha xogar no eirado do adro da igrexa e para un mellor coidado fai que se entreteña como monaguillo da parroquial, pois alí sempre atopará modais e ditos máis edificantes. Cóntanos **Teresa**, que seu irmán Daniel gustaba de xogar ás procesións debaixo do hórreo que había preto da igrexa.

O rapaz, lizgairo de natureza, quere atopar, no único mapa da escola, o punto xeográfico da Santa Rosa naquel pais chamado Arxentina. Tódolos esforzos, tódalas preguntas quedan no ar da ignorancia: *"Debe ser tan pequeno coma Rianxo, que tampouco ven naquel mapa"*. E súa nai séntese magoada, alá no máis fondo, por non lle poder axudar ó crio.

Os negocios do pai, segundo as últimas cartas, levan un bo camiño. Na inmensa chaira da Pampa atopou creto para mercar un negocio de *"pulpería"*, tenda onde se despachan comestibles, bebidas, prendas de vestir e tamén, ás veces, pousada. (Antes pulquería, derivado de pulque=augardente) . Era cousa de que se adxuntanse muller e fillo para axudar ó negocio e voltar con catro perras aforradas.

Cando chegou a carta coas pasaxes, unha nube moura voltou a nubla-la vida de Xoaquina. Seus irmáns, espallados pola xeografía arxentina, nunca deran chegado a carón de seu curmán. Aquele lugar debía estar cabo do mundo, pero era preci-

so acudir á cita, pois Xaquina non rexe aquela ausencia e Daniel vai precisando a autoridade paterna.

Naquel mencer de 1895 sobre das tranquilas augas de Arousa un veleiro, na súa corta singradura de Rianxo a Vilagarcía esnaquiza silandeiro o espello azul do mar. Na popa, de costas ó avance, Xaquina, indiferente á paisaxe, sente esbarar unhas bágoas mornas, salgadas; Daniel, cun nó na gorxa, salouca sen voz, mentres olla a serena beleza da Barbanza e o abrazo agarimoso da terra co mar.

Un vapor levaraos preto de Mariano, home non esquecido e pouco disfrutado, pai descoñecido... Fume negro coma os pensamentos de Xaquina que non é quen de ganduxa-los pouco recordos da menguada ledicia dende o seu casamento. Meses e anos de soedade, noites de mouros presentimentos.

Agora, nun horizonte sempre azul, ceo e mar, na mente de Xaquina xorden a cotío angustiosas preguntas. ¿Sentaralle aquel clima ó seu Daniel?. As comidas han ser moi distintas... ¿Admitirano na escola?... ¿Como pode ser que non haxa crego?.

Por fin, como remate de tan longa travesía, o inmenso peirao de Bos Aires. Manuel e Francisco corren ó seu encontro. Un abrazo longo, agarimoso, quente, bágoas de ledicia... Pero Mariano non veu a recibilos. ¿Estará moi lonxe dalí?. Un día naquela cidade de amplas rúas tiradas a cordel cos grandes edificios e cheas de xentes que van e veñen, descúbrenlle a Daniel un mundo onde as persoas non folgan nunca.

O tren, serpe de ferro, alanca sen descanso por hortas e camposas inmensas. ¡Que longo é o mundo, un mundo deserto, sen aldeas, sen casas. ¡Viaxe interminable!. A carbonilla entra polas fiestras e pousase nas pálpebras. Naqueles duros asentos de madeira doen os osos; hinchán os pés, estala a cabeza por mor daquel *traca-tá* que non remata nunca. Magoados no corpo e na alma, chegan á estación final. Acabouse a vía. Non obstante, aínda hai máis; un renqueante carromato de cabalos levaraos ata Santa Rosa, "*estancia*" aillada nun cruce de camiños, camiños que irán a ningures naquela extensa planicie.

Chegou o intre tantos anos esperado, Daniel coñece a seu pai; Xaquina fúndese nunha longa aperta nos brazos dun Mariano máis forte, máis moreno. Unha nova xeira, difícil pero plena de esperanza comeza para os novos moradores daquela estraña vivenda.

¿Onde queda Rianxo, onde as súas xentes, o seu peirao, a súa igrexa? Herba, só herba verde, ondulante. Por non haber, nin montes se ollan.

Xaquina ten que amoldarse a unha nova e distinta vida; ha traballar e sufrir en silencio... ¿Que vai ser do seu Daniel sen escola?... ¡Que futuro máis escuro! E, naquel medio hostil, medoñento, coas obrigas do matrimonio han chegar dúas nenas máis, Xosefina e Teresa.

Castelao, nos dous últimos capítulos de *"Os dous de sempre"* e no seu primeiro *"retrínco"* nomeado **O segredo** deixa-nos o testemuño daquela viaxe e daquel vivir decote sen acougo da súa nai e del naquela soedade pamera:

"Tiña eu once anos cando meu pai, que estaba na Arxentina, nos chamou cabo de sí; e alá fomos embarcados, a miña nai e máis eu, nun paquebote alemán. E axiña de arribar a Bos Aires pillamos un tren que corría moito e logo outro tren que corría pouco e dispois un coche de cabalos que nos levou a tombos polo deserto da Pampa. Naquela soedade plantara meu pai unha casa para facerse rico, cavilando sempre nos eidos nativos; i era forza pechalos ollos ao circio traballo en espera do retorno feliz.

"A nosa casa era o centro comercial de dez légoas a redonda. Alí vendiamos de todo e alí mercabamos canto producía o país:lan, coiros e prumas. O mostrador do comercio estaba defendido con reixas de ferro. porque na nosa casa -portelo obrigado de moitos vieiros - paraban a decotío "gauchos" bravos, afeitos a tomarse de bebida para aldraxarnos co coitelo na man.

*Eu doíame de durmir enriba do mostrador, en compañía do outro dependente. **Miña nai, a probe, choraba de verse entre xentes sen relixión. E os dous, feridos de saudade, botabamos de menos a pobreza limpa dos meus abós, que xa se tornara azul diante da moura fartura** do presen-*

te; e no filo en que **os nosos ollos se avistaban desbalsábanse en bágoas.**

Un día chegou ao comercio un vello "gaucho", enxebremente vestido e atrangallado con mil adovios de prata. O seu cabalo rechinaba no palenque e os nosos cans oubeábanlle de firme.

-Buen día, gringuito -díxome ao entrar pola porta.

E cando viña en dereitura do mostrador bambeouse á maneira dun trompo que morre e deseguida caíu, redondo, batendo a cabeza no chan, co petar sordo dun petador de chumbo.

Acudiron os homes da casa. O dependente sacou da faltriqueira un espello pequeniño, púxollo diante da boca e, vendo que non embazaba co alento, declarounos que o vello "gaucho" xa non era do noso mundo. E dispóis, sen ningunha oración, deitaron o morto enriba da mesa de billar, puxéronlle catro velas acesas e deixárono soio.

Meu pai dispuxo que o dependente saise en procura do Xuez de paz, e logo enfrentouse con todos e díxonos que gardásemos segredo diante da miña nai. Un segredo tan grande non cabía no meu peito de neno, e axiña que o dependente se perdeu na lonxanía remaneceume o medo de durmir eu soio no mostrador, antre tanto currunchos sombrizos, escoándose polas fendas do tabique lañado a luz do morto. Eu cismaba, cismaba seguro de morrer de arrepío aquela noite, e a morte xa me parecía o xeito de libertarme do medo.

Chegou a noite, escura como boca de lobo, eu arelaba botar fora de min, nun brado ceibador, aquel medo abafante.

Ceamos, e dispois de cear viñeron os contos de risa, que eu escoitei de moi lonxe, ensumido en min mesmo, esgotado de tódalas forzas. E no punto en que para min chegaba xa o fin do mundo, perguntou meu pai, sorrindo con agarimo:

-¿Qués durmir connosco, rapaz?.

Ai, a vida voltou nunha branca labarada, e o meu corazón púxose a repenicar na táboa do peito. Cando iamos deitarnos,

os ollos da miña nai albiscaron nas tebras da noite unha fita de luz marela crebándose nunha morea de caixóns e barricadas.

-Anda, meu fillo imos apagala luz da sala de billar, que quedou acesa.

A derradeira verba callouse nos beizos da miña nai porque eu collínme a ela, endoudecido de espanto e da miña gorxa rachada fuxeu un chio arrepiante que puñalou a negrura do silencio.

*Acudiron todos e todos se riron de min; **somentes miña nai esculcábame cavilosa.***

A probe, sentada no leito, preguntaba, preguntaba...
"¿Que facía alí aquela luz? ¿Por que o rapaz pegou aquel chío de paxaro agoirento? ¿Por que a luz seguía acesa? ¿Que había alí?

Miña nai seguiu preguntando e meu pai ríndose dela facendo que se moqueaba das súas cavilacións, mais eu vin que de tanto falar da luz meu pai mesmo colleu medo. E despois de dúas ou tres horas funme quedando na lentura das sabáns, e cando chegou o día xa fuxiran os medos todos.

Namentras vivimos naquel deserto miña nai non se decatou de que calquera de nós podía morrer alí e podía ser soterrado como un can. I eu soupen gardalo segredo".

Coa lectura deste "retrinco" comprendemos algunhas das angurias que a **"probe nai"** viviu durante os catro longos, eternos anos da súa residencia na Pampa.

Naquela inmensa chaira, naquel interminable mar verde, de herba da Pampa, ademáis dos machetes dos gauchos outras circunstanciais sobrecollían o espírito de Xaquina.

O pouco de chegar, nun mencer de xullo desatouse, de súpeto, unha tormenta infernal. Aló ó lonxe, moi lonxe, no remate da planicie infinda, uns xigantescos lóstregos esnaquizaban en mil anacos o manto mouro duns nimbos xigantes. Semellaba que o ceo despedía labaradas de lume. Os lóstregos viñeron achegándose. Con eles os tronos eran tan fortes que mesmo impedían unha conversa. Minutos despois un vento de furacán pasou por enriba dos cobertizos, bambeou

as táboas da estancia con tal forza que mesmo parecía que ían voar. O mesmo tempo, unha tromba de auga esnaquizábase contra o chan asulagando o comercio, a vivenda e os pagos.

Malia a tranquilidade do Mariano e as súas verbas dándolle azos, Xaquina e o rapaz arrepiaban co medo. A muller buscou na maleta o libro da misa, agasallo da súa nai, e diante dunha estampa da Virxe de Santa Bárbara pregaron á santa que os deixase a salvo daquel diluvio.

O tempo camiñaba canso e sempre ocurrían desacougos ós que non quedaba outro remedio que adaptarse. Daniel, agora xa peiteaba as cordas da "vigüela" e viña de atrás compoñer versos, versos que querían semellar ós de José Hernández no seu Martín Fierro:

"Ya veo que somos dos/ Astilla del mismo palo/ Yo paso por gaucho malo/ Y usted anda del mismo modo".

De seguir alí, axiña sabería manexa-lo "*facón*" coa "*gauchada*".

Xaquina non coñece o saldo dos aforros daquel traballo arreo de toda a familia durante aqueles anos na pulpería, pero entende que han ser dabondo para levar unha vida en Rianxo afastada das penurias da mocidade.

Xaquina matina, pois, voltar canto antes á Terra por mor da educación do Daniel e das nenas. No embarazo da Teresa sente antollos de ve-lo mar, fartarse das xoubiñas da ría. Mariano promételle que "tan axiña chegue ese esperado terceiro" voltarán os catro, mentres el tentará de vende-la tenda.

Xaquina e os fillos chegan a Rianxo co pasamento do século XIX, ano 1900. Mariano ha seguir alá para arranxa-la liquidación do negocio. Cando o vapor sae do peirao de Bos Aires rumbo a Vigo, Xaquina sente fuxir do fondo do peito un pesadelo enroscado no seu pensamento.

A vila de Rianxo segue no mesmo estado que cando marcharan, sen alumeado público as rúas, as prazas sen empedrar e coa pobreza de sempre.

No mes de Abril do ano seguinte coa chegada de Mariano, en vestimenta e "*pesos*" un verdadeiro "*indiano*", e na nova

vivenda, na rúa da Praza número 8, Xaquina comeza unha xeira tranquila, feliz, malia que aínda, durante anos os medos da pulpería pampera amosábanse nas noites de inverno. Cando o trebón batía nas fiestras da casa de Rianxo, gauchos armados de coitelos e guitarras desafinadas "*bruaban*" pola casa adiante. Xaquina tiña que alcende-la luz para afasta-los medos.

Este sosego de Xaquina non dura moito tempo. Por unha banda, non ten o seu carón, por primeira vez, a Daniel, que fora estudar a Santiago. É unha separación necesaria pero moi sentida pola nai. Pola outra, o Mariano, agora Don Mariano, anda a meterse nas cousas da política e iso a Xaquina non lle gusta.

- ¿Que necesidade tés de meterte nesas compinchadas?; Descansa, hom, e vivamos tranquilos!. Co veleiro "*Xaquina*" xa da nosa propiedade, cumpriches unha antiga arela; Disfrutemos co el pola rúa.

De nada serven consellos e súplicas. O día 23 de maio de 1907, o síndico Mariano Rodríguez Dios toma posesión da alcaldía de "*Rianjo*", pobo moi pouco urbanizado, pobre e sucio.

Non lle faltaban razóns a Xaquina. Axiña comezan as críticas polo carácter independente e firme de Mariano; persoas amigas e de prestixio fixéronlle o vacío malia ordear obras necesarias: remate da fonte de Rinlo, pavimentación e hixienización da praza do Peixe e adianto de cartos do seu peto para achega-la estrada ata o cemiterio.

Os disgustos non teñen acougo: a prensa ataca á xestión de Mariano; nas tabernas, moitas e con siareiros, tamén se escoitan faladurías cativas do "*mariñeiro indiano*". Os mesmos comerciantes revíranse pola imposición de multas por abrir ós domingos fóra de hora.

O cese de Mariano na alcaldía con data decembro de 1909, foi un alivio para Xaquina, pero os malos tragos "*politiqueiros*" aínda seguían. Entre "*casa Mariano*" conservadora, editora do xornal "*El Barbero Municipal*" (17-7-1910) e "*casa Varela*", liberal, editora do xornal "*Buenas noches*" (17-6-1911) establece unha xeira de insultos, difamacións e bulras, que non deixan sosega-lo espírito de Xaquina.

Estes intres han ser compensados polos estudos de Daniel que cada día está máis preto da súa licenciatura como médico e do crecemento nun bo ambiente social das fillas Xosefina e Teresa. Xaquina, nai cristiana, segue aconsellando a Daniel, xa estudante, nunha traxectoria de respecto ós demais. No "retrínco" "*Sabela*" atopamos as advertencias de súa nai encol do comportamento a seguir coa mestra de baile do Daniel:

-Bailla moi ben ¿sabes, miña nai?

-Bailará; pero ela é unha pesca e ti és un estudante. O baile é cousa do demo e Sabela é unha boa rapaza. Probe de ti como nona respetes.

Tampouco a Xaquina lle facían gracia aquelas libretas, que traía e escondía dela nos tempos das vacacións, cheas de debuxos descarados.

- Daniel, Daniel, ¿como és capaz de perde-lo tempo nestas mamarrachadas? Estudia Daniel, aproveita o tempo en cousas boas, ou ¿xa non lembras o calvario daquelas terras de gau-chos? Pois eu aínda os teño metidos no fondo da alma. Sento medo na escuridade da noite.

O matrimonio Rodríguez Castela celebra con alegría o remate da carreira do Daniel. O pai, no cabe dentro de si; cúmpriase unha profunda arela: o fillo médico. A ledicia de Xaquina non se queda atrás e despois dos abrazos e bicos ó "*doutor don Daniel*" pensa que valeu a pena o sacrificio naquela soedade medoñenta de Santa Rosa de Toay. Cando Daniel comeza as consulta ou as visitas de médico na súa vila de Rianxo, Xaquina persignabao no intre de marchar para o consultorio. Daniel, deixábase facer e co seu humor de sempre regañáballe coas palabras: "*Ai mamá, as túas mans sempre me cheiran á cebola*".

Xaquina sabe, dos beizos de Daniel, que o seu fillo benquerido, un pouco desgairado, pero moi bo, vai casar cunha rapaza da Vila de A Estrada, filla dunha familia de moito aquel, de alto "*copete*". Seu pai é avogado e seus cuñados rexistradores e altos militares. Xaquina séntese pequena, pero Mariano, agora xa Don Mariano, dalle azós: "En honrados non

nos gañan, eu fun Alcalde dunha Vila tan grande como pode se-la Estrada, e o noso fillo é médico".

No día do casamento, na Vila de A Estrada, Xaquina non saca ollos dos movementos e acenos da familia Pereira e, sobre todo da noiva, nestes intres xa nora. Axiña atopou sosego o seu espírito, xa que logo a sinxeleza de **Virxinia** agradoulle a **Xaquina**.

Despois, cando Daniel se establece en Rianxo, as dúas mulleres da súa vida chegan a unha mutua compenetración e ámbalas dúas viven días e meses de felicidade. Nai e muller gustan de achegarse á igrexa, de dar longos paseos polo peirao e polas aforas. Virxinia loubra decote as boas disposicións de Xaquina, a beleza de Rianxo, a afabilidade das xentes. Sácalle importancia as loitas políticas entre "*casa Mariano*" e "*Casa Varela*".

A nova do embarazo de Virxinia volta a ser outra gran alegría para toda a familia.. Xaquina, dende o primeiro momento comprende o desexo de Virxinia de vir da-la luz á casa de súa nai, disposición que agradece de corazón a nora. Logo, cando o neto chega a Rianxo, Xaquina convértese na "*nurse*" de Chichiño e non sae da súa beira.

Tampouco a felicidade dura moito xa que logo comezan os problemas da vista de Daniel. Malia non ter coñecemento de medicina Xaquina entende que ese desprendemento de retina do Daniel vai rematar nunha malfadada cegueira. Sabe Xaquina que hai na familia unha herdanza de antepasados con cegueira. ¡Pouca sorte a do seu filliño!

Unha das meirandes desilusións de Xaquina acontece cando Daniel fala de abandoa-la medicina. ¡Para chegar a isto, loitou ela tanto! Quere que Virxinia lle saque da cabeza semellante tolería. Acude, en segredo, a beira de D. Angel Baltar Cortés, tamén médico e moi bo amigo, para que lle tire da cabeza semellante despropósito. Tódalas xestións de Xaquina no puideron coa decisión irrevocable de Daniel.

Cando chega a hora de marcha-lo matrimonio para Pontevedra, a Xaquina derrúbaselle o mundo. ¡Alá se van tantas ilusións! E todo pola manía dos famosos debuxos, porque

fixera e triunfara nunha exposición en Madrid. Total, ¿que? se mesmo parecían caricaturas de rapaz. E por isto vai perde-la compañía do seu Daniel.

Anos despois, nova esperanza de que Daniel volte a exercer-la medicina. A epidemia do ano 1918 trae de novo a Rianxo ó seu fillo e Xaquina, de xionllos, prégalle a Virxe de Guadalupe que faga por que se quede, que volte ó seu; que siga pintando, pero que non deixe a medicina. Mira canto ben veu facer ó seu pobo axudando ó medico titular Varela Abades, ós Doutores, D. Anxel Baltar, D. Gonzalo Vázquez, ó médico Iglesias e ó mesmo crego don José Benito Fariña, pois todos fixeran moita falta. ¡Que alegría lles dera a seus pais o seu comportamento!

E como llo soubera agradece-lo pobo de Rianxo con ocasión do intento da demolición do hórreo da súa finca da Fincheira, coa presenza da garda civil e os canteiros de Asados: *"Os canteiriños de Asados/ gañaban catro pesetas/ saíulle o conto furado/ levaron catro puñetas.* ¡Como se lle enchía o corazón de Xaquina de ledicia cando as xentes cantaban!: *"Graneiro que estás no alto/ graneiro que eres de pedra/ graneiro non vés abaixo/ que non quere a Filosera".*(a Filosera foi unha ceguiña que andaba por Rianxo a cantar coplas)

Agora, despois da beca do fillo por terras de Europa, no ano 21, Xaquina perde toda a esperanza de ser a nai dun doutor. Non quere disgustalo por mor da súa doenza e porque entende que Daniel é feliz.

A volta de Mariano á alcaldía (1923-1930) cando a dictadura de Primo de Ribera xa non altera as emocións de Xaquina, xa que aquelas rivalidades esmoreceran e certas melloras como o embarcadorio da Rabaleira agradaran a todos.

Nembargantes, naquel mes do ano 1928, Xaquina sente unha fonda mágoa cando o pasamento do neto. A descomposta faciana do pai, Daniel; as bágoas silandeiras de Virxinia, o cadaleito onde descansa o mociño, convértese nun pesadelo para Xaquina. Aquel amor de avoa, nai dúas veces, para o único neto, guieiro de esperanza para o seu Daniel, esvaécese. ¡Pobre Chichiño!. ¡Pobres pais, tan soios, tan abatidos!

No ano 30 o afastamento da política de Mariano trae o sosego ó espírito de Xaquina.

Esta tenta segui-la vida da política na que tamén (o que se herda non se compra) anda envolto, agora máis que nunca, o seu Daniel, xa que ven de ser Diputado nas Cortes Constituintes. ¡Que grande recibimento lle fixera o pobo de Rianxo na praza do pazo de Martelo! Corría o ano 31, Xaquina estaba contenta a medias, pois as andainas da políticas endexamais lle gustaran e menos agora que o país andaba medio revoltado. Irmás e pai mercan os xornais de Galicia e de Madrid. Cando as novas e as críticas son boas ha ser Xosefina ou Teresa quen, nas horas de lecer, se encarguen de transmitirllas. Pero se as opinións non son favorables tentan de agacharllelos xornais.

O ano 1932 vai ser para Xaquina, muller de setenta e dous anos, un ano de gozos e sombras. Gozos, cando en xullo dese ano se lle tributa ó seu Daniel unha homenaxe de toda Galicia na cidade de Lugo. Ela ben sabía que aquela homenaxe era un acto de desagravio pola crítica que facían dos seus discursos nas Cortes de Madrid.

Sombras, mouras e silentes, daquel mes de novembro cando Mariano Rodríguez de Dios, o seu home de por vida, home traballador onde os houbera, dúas veces alcalde do seu Rianxo natal, de súpeto, cando nun serán escoitaba a radio na casa, esmorecen para sempre as súas ansias, a súa vida por mor dun infarto de miocardio.

Xaquina sente, aló, no máis fondo, un pesadelo de dor, de soedade, de vacío. Malia a presenza e agarimo das fillas, Xosefina e Teresa, que en todo momento están ó seu carón, non son quen de enche-lo oco que deixou o pasamento de Mariano.

E chega a guerra civil naquel malfadado mes de xullo do 1936. Outra volta, amargos pensamentos bulen na cabeza de Xaquina. Daniel fuxindo da TERRA, de España, camiño dun forzado exilio. Sen novas, por mor da censura, encol da situación da parella Castelao Pereira. ¿A que viñan aquelas visitas, aqueles rexistros da garda civil a súa casa? ¡Cantas noites de

insomnio! Aquelas autoridades, que se consideraban defensores de Deus e da Patria, mostrábanse irreverentes coa imaxen da Purísima Concepción que Xaquina tiña en custodia na súa casa...Máis salvaxes, máis noxentos que os gauchos borrachos da Cruz Colorada alá no desterro pampero.

¿Que delito cometera o seu fillo para que o buscasen coma se fora un bandido, para que lle saquearan a súa vivenda de Pontevedra? Logo, cando acontecían manifestacións pola conquista polas tropas de Franco dunha cidade, aquelas patadas na porta da casa; aqueles aldraxes, aquela insistencia en cantar *Cara al sol* con parada obligatoria diante da súa casa. Se vivise Mariano a cousa non ía quedar así.

Despois, en abril do ano 1937, a trágica morte dos dous sobriños, Xosé Losada Castelao e Manuel Rodríguez Castelo, (Insua) tripulantes do bou "*Eva*", (hoxe as cinzas destes mártires descansan no mesmo nicho da familia no cemiterio de Rianxo, por expreso desexo de Teresa, irmá de Daniel).

Xaquina, vive agora, na compañía das dúas fillas, lembrando a dura vida de moza, muller e nai, sempre cheo de sobresaltos, de dor e incompreensión. Tamén ela comeza a ver sombras mouras e os seus ollos, que nos últimos tempos non pararon de chorar, perden a visión. Ceguiña e encamada, segue Xaquina coa súa fe e co orgullo naquel seu fillo, Daniel o que tanto quere e que non vai voltar ó seu carón. Nos derradeiros meses dos seus beizos non sae outro nome que o de Daniel: "*Meu Danieliño, ¡ai meu Danieliño!, ¿onde estás?*"

Aquel mes de Xaneiro do ano 1945 presentárase frío. Xaquina xa levaba unha boa tempada atopándose sen folgos. Esmorecía co nome de Daniel no pensamento e nos labios. E na amañecida do día 24, con 86 anos, máis da metade de sufrimentos, rodeada do cariño das fillas e dos parentes tivo lugar o seu pasamento. O seu Daniel, non pode chegar a darlle o derradeiro bico pois vive a miles de quilómetros na cidade de Bos Aires. Conta Teresa que a nova da morte de súa nai comunicóuselle ó doutor Prada. Cando este médico foi a casa de Castelao para dicirllo, Afonso atallouno: - "*Xa sei a que ves, amigo Rodolfo, ves decirme que morreu miña nai Xaquina. Pola súa bondade, abofé que descansa no seo de Deus Pai!*"

VIRXINIA PEREIRA.

Entorno familiar

A Estrada, ano 1884. Aquela mañá do vinte de outubro, no chan da carballeira de Bedelle, por mor do vento forte que sopraba do monte da Somoza, as follas murchas das árbores espaxeábanse ou arremuiñábanse segundo os antollos do vendaval. Unha mañá gris do outono galego.

Na casa do abogado D. Camilo Pereira observábase un labor inusual. A serventa non paraba nos preparativos da auga quente e toallas... O amo pechárase no seu despacho. Non tiña acougo. Esperaba por sétima vez ó herdeiro, home. Ian alá seis esperanzas rotas. Seis partos e seis nenas. Con este acontecer debían cumprirse as súas ilusións.

Axiña, no seo da familia Pereira Renda, unha das familias estradenses máis sobranceiras daquela época habería unha nova filla: VIRXINIA. Na súa partida de bautismo aparece cos nomes de Virginia, Nicolasa, Mª de Gracia, Tomasa. Apadriñada polo cura da parroquia estradense de San Xiao de Veá, o párroco D. Nicolás Villar e pola dona Virxinia Nóvoa, veciña da cidade de Vigo. Dentro da familia numerosa Pereira Renda, Virxinia fai o número sete, todas elas mulleres. Con ela remata a descendencia feminina xa que logo os tres irmáns restantes son varóns. Unha das irmás, Aquilina Benita, nacida no 1879 morre moi pequena. Así mesmo o irmán Xosé fina á idade de sete anos.

Seu pai, Camilo Pereira Freigenedo, fillo de Hipólito Pereira e María Freigenedo, oriundos da parroquia de San Xoán de Arcos, no concello ourensán do Carballiño, licenciado en Dereito pola universidade de Santiago, chegara Á Estrada co seu irmán Miguel a finais da década dos sesenta para establecerse como procurador dos tribunais do, había pouco, nomeado Partido Xudicial de A Estrada.

Camilo, de carácter afable e dotado dunha extraordinaria personalidade, axiña se abre camiño naquela sociedade de minguados veciños, moitos deles chegados tamén doutras zonas de Galicia.

No mes de xullo do 1873 casa coa dona estradense Peregrina Renda López, natural da parroquia de San Bartolomé de Pontevedra, filla póstuma de Felipe Renda, natural de san Andrés de Veá, e de Tomasa López, natural de Sabardes, do concello de Outes, ámbolos dous veciños da vila de A Estrada.

D. Camilo ten establecido bufete primeiro nos baixos da urbana propiedade de Aurora Brañas García, filla do escribente Xosé Brañas; despois, dende 1889 na súa casa da Rúa de San Lourenzo da Vila de A Estrada, terreos daquela correspondentes á parroquia de Ouzande. A súa fama de acreditado defensor das causas máis liadas chega a tal extremo que ningún veciño quería pleitos se o contricante lle adiantaba que o seu defensor era D. Camilo.

A zona militar establecida por aquelas datas nesta Vila, (do ano 1884 hai actas asinadas polo párroco castrense Ramón de Valenzuela) ó mesmo tempo que aumentou a veciñanza, supuxo unha importante aportación para as relacións sociais. Consecuencia inmediata foron os enlaces matrimoniais de militares coas donas do pobo.

O matrimonio Pereira-Renda, coma tódolos daquela época, formou unha familia numerosa, con dez herdeiros dos que morreron unha nena e un raparigo. Vivirán Sara Plácida, nacida no 1874, quen casa, no ano 1898, co médico militar da zona de A Estrada, Alfredo Pérez Viondi, oriúndo de Cuba; Clemencia Elisa, nacida en novembro de 1875, casará con Benito López Paratcha, comerciante na praza da cidade de Pontevedra; Herminia Pastora, nacida no 1877, casará co Rexistrador da Propiedade do Partido Xudicial de A Estrada, Manuel Fidalgo Lugo, natural de Cira, no concello de Silleda, no ano 1902; María Lía, nacida no ano 1881, casa co tenente coronel, Domingo Abad de Carramega; Eva María, nacida no 1883, casa con Xesús González, avogado, pasante do bufete de seu pai; Virxinia, Camilo Xosé nado en 1886, funcionario do Instituto Estadístico de Xeografía de Pontevedra e máis tarde inspector de facenda e por último, Anxo, militar coa graduación de Tenente Coronel, casado coa dona Herminia Agulló, sen herdeiros.

A fama de D. Camilo como avogado chega a un certo grao de paroxismo, pois contan as crónicas que os veciños dában-

lle o sobrenome de "*o demo*" xa que en tódolos pleitos que interviña era segura a sentenza ó seu favor. Ademais de avogado ten unha activa vida social (socio fundador do Casino estradense, ano 1895), e política.

Integrado no bando liberal de Riestra, chega a Deputado Provincial, cargo que exerce dende o ano 1888 ata o 1896. Nos primeiros anos do novo século exerce de xuíz do Xulgado estradense. Consecuencia deste seu labor profesional e social, as relacións veciñais da familia son moi intensas e importantes. Testemuños fehacientes do dito son os distinguidos padriños do bautizo de tódolos fillos, case todos médicos e avogados, e nas unións matrimoniais das fillas. Conta o neto Alfonso Fidalgo Pereira que na casa da rúa de san Lourenzo, hoxe de Alfredo Pérez Viondi, había un salón, **sancta sanctorum** da vivenda, cunhas belidas cadeiras. D. Camilo tiña a gabancia de contar que todos aqueles que pasaron aquela porta e sentaron na devandita cadeira, quedaron na familia.

Cando o almanaque matrimonial dos Pereira Renda sinala os cincuenta e cinco anos de vida en común e tódolos fillos teñen, en distintas cidades de Galicia, arranxadas as súas familias e casa posta, D. Camilo pensa en retirarse e achegarse ata Pontevedra, cidade na que están dúas fillas, María Lía con comercio de mercería e Virxinia, ámbalas dúas casadas. Ofrece ós fillos a opción de entregarlle a fermosa casa que erguera anos atrás. Ningún deles mostra interese por ela e o avogado, Pereira Freigenedo vende a casa, no ano 1928 a D. Manuel Durán Esmoris e marcha para a cidade do Lérez.

Xuventude de Virxinia

Naquelas datas de comezos de século nas pequenas vilas a xuventude tiña moi minguados intres de esparcemento, máximo sendo mulleres. Por mor desta circunstancia as mocías estradenses da elite vilega só se lles permitía asistir, case sempre baixo a vixilancia paterna, ós poucos festexos dunha sociedade que os mesmos pais crearan para unhas axeitadas relacións sociais.

Era o Casino o centro restrinxido para os empregados dos organismos oficiais (Xulgado, Concello) avogados, oficiais da zona militar e determinadas familias estradenses onde as donas atopaban o sitio idóneo para as relacións sociais.

Virxinia, o mesmo que súas irmás, recibe os primeiros contactos coas letras da man dun mestre particular que seu pai contratara para a educación daquela numerosa prole. Non hai dúbida que na enseñanza social han se-las irmás maiores as que leven a tutela de súa irmá. Vive con intensidade tódolos acontecementos sociais da familia.

Cando Virxinia ten dez anos sente o proido quente das bágoas esbarando manseliñas polas súas meixelas por mor do pasamento de seu irmá Xosé dous anos máis novo. Logo, ós 14, asiste, expectante e candorosa, á voda da súa irmá maior Sara co médico Alfredo. Dous anos despois, participa, por primeira vez, na compañía das irmás e pais no "*baile refresco*" que a sociedade Casino organiza co gallo das festas patronais, nesta ocasión agrandadas por mor do comezo dun novo século.

Chega o 1902, Virxinia, cos seus ben armonizados dazoito, coas súas mellores galas será testemuña do casamento de Herminia. Outra irmá que deixa un oco no clan familiar para vivir na nova residencia, rúa de San Paio 8. Nesas mesmas datas, mentres na veciña Compostela o mozo rianxeiro, Alfonso Daniel R. Castelao comeza os estudos universitarios na facultade de medicina, Virxinia, na súa vila, entra pois de cheo, apadriñada polas súas irmás maiores, no círculo da mocidade "*ben*" de A Estrada. A sociedade O Casino contrata un pianista, D. Primitivo Sánchez Quiles, quen no teclado do flamante piano *Charrier Pratt*, mercado un ano antes, executará, cando menos, seis bailes anuais, amáis dos perceptivos de Carnavais e festas patronais.

Coa chegada de novo á Vila estradense do tan esperado Batallón de Reserva e Caixa de Reclutas no ano 1905, as festas sociais collen un novo pulo e organízanse bailes e "*kermesses*" con máis frecuencia nos novos salóns da casa de D. Manuel Esmoris (actual solar da Caixa de Aforros de Vigo)

executados por un novo pianista, o señor Ruiz. Comeza así unha época de esperanza para as mozas casadeiras.

Data inesquecente para a nosa protagonista ha ser a imposición da cruz de 1ª clase do Mérito Militar con distintivo branco coa que fora distinguido seu pai e outros tres veciños da Vila: Jesús Durán, Juan Ciorraga e José Araujo.

Como queira que Sara e Alfredo fixaran a súa residencia na cidade de Santiago, Virxinia e súas irmás, María Lía e Eva María viaxan, con frecuencia, no coche de Mato ata a cidade do Apóstolo. **Será nesta cidade onde Virxinia e Eva coñezan ó estudante Castelao.** Este sente un primeiro impulso e devaneo por Eva, pero, como xa estaba comprometida, Alfonso consegue unhas consentidas parolas con Virxinia.

O ano 1908 será un ano doce para a familia Pereira Renda. Felices acontecementos familiares dos fillos varóns. Camilo, ascende a oficial primeiro no Instituto de Estadística de Pontevedra, mentres o outro irmán, Anxo, ingresa na academia de infantaría de Toledo. Virxinia, por mor do nacemento do primeiro fillo do matrimonio Fidalgo Pereira, adquire o título de tía.

Naquelas datas Castelao, mozo de desgarbada anatomía, fillo de indiano rico, era ben coñecido nos ámbitos universitarios de Compostela. Os seus dibuxos de retranqueiro humor galego, as súas caricaturas de personaxes sobranceiros e de actualidade atopaban moi boa aceptación entre os estudantes. A isto hai que engadir a súa activa participación na tuna da súa facultade como primeira corda. *"Acúsome de ser eu quen dou empezo a isas carantoñas porcas, a ises monicreques noxentos, a ise humorismo de taberna que aínda hoxe campá na mesma revista pra regalía dos licenciados de Universidade".*

Estas circunstancias supuxeron certos atrancos, disgustos e mágoas nas relacións amorosas de Virxinia. Seu pai, D. Camilo, de talante conservador e os curmáns Pérez Viondi, militar, e Manuel Fidalgo, rexistrador, na mesma liña, non vían con bos ollos estas relacións.

O remate da carreira de medicina de Afonso, o seu proxecto de establecerse como médico en Rianxo e a fortaleza no

amor de Virxinia fixeron posible que se lle otorgase a Daniel Afonso o consentimento pleno.

Con este permiso, Virxinia é unha muller feliz. Aquela primavera de 1912 ten un especial significado para ela. Paseos longos, románticos; asistencia ás festas sociais e animadas charlas nos salóns do Ximnasio, camiñatas nos solpores ata as romerías dos entornos. Tamén Castelao é feliz, segundo a súa testemuña: "*Coñozo **A Estrada** dende fai moito tempo. ¡Teño da **Estrada** tantas vellas lembranzas! Eu tomaba o coche de Mato cando estudaba en Santiago, e marchábame á **Estrada**, onde tiña unha moza. Fun a moitas feiras e romerías: San Pedro de Toedo, San Lourenzo de Ouzande, san Xulián de Guimarey...*".

VIRXINIA, MULLER DE CASTELAO

"Porque así como el valor de la piedra preciosa es de subido y extraordinario valor, así el bien de mujer buena tiene subidos quilates de virtud".

Fray Luis de León

Naquela mañá do 19 de outubro do ano 1912 un sol morno asulagaba de luz á Vila de A Estrada. Arredor da igrexa de san Paio unha mancha de veciños e xuventude forasteira esperaba ansiosa a chegada da noiva. Era ela, Virxinia, a derradeira filla solteira da familia Pereira Renda. Emocionada, radiante e feliz, casaba, na igrexa parroquial, adoviada polas amigas con flores brancas, co médico rianxeiro Alfonso Daniel R. Castelao. Voda asistida polo crego poeta, Antonio Rey Soto, amigo do noivo. Aquele mesmo ano chegara á parroquia de san Paio de A Estrada o párroco D. Nicolás Mato Varela quen dou autorización a D. Antonio para que fora el quen presidise a cerimonia.

O matrimonio Rodríguez Pereira establece a súa residencia en Rianxo onde Castelao exerce como médico xeral. Nos intres de lecer toma apuntes para os seus debuxos. Naquela zona a familia de Mariano e Xaquina é ben coñecida e Daniel atende na consulta ás xentes da vila e dos arredores. Virxinia atópase querida polo entorno familiar do home, respetada polos veciños. Vive, pois, intres de felicidade.

Un ano despois, febreiro de 1914, froito do amor nace o fillo, Afonso Xesús de Praga. Nesos momentos de nai primeiriza, por mor do pudor da época vense para A Estrada. Aquí será atendida polo doutor **Manuel Leyes**, amigo íntimo da familia Pereira Renda. Pasados os días de obrigadas atencións familiares regresa para Rianxo. Dedicada todo o tempo, coa axuda de Xoaquina na crianza do seu meniño e na atención a Daniel.

Pouco despois Daniel sofre o desprendimento de retina. Intres de dor e desacougo para Virxinia que padece en silencio, matina na malfadada enfermidade do seu home e non aparta do seu pensamento unha posible cegueira. A necesaria e urxente operación realizada con éxito aliviou un pouco a situación pero non foi quen de afastar o medo continuo que agarrotaba o espírito de Virxinia.

Non reposta deste amargo trance, Castelao, cabaleiro posuído dunha grande responsabilidade, na súa inmensa humanidade non se sente o suficiente capacitado para atende-la saúde dos semellantes e abandoa a carreira de medicina. Virxinia, sabe da capacidade de Daniel para emprender calquera actividade pero o afastamento da profesión médica preséntaballe un futuro mouro e inseguro. Hai un fillo, que tampouco naceu biolóxicamente ben constituido, polo que require unha atención continua. E Virxinia sofre calada a nova situación.

Trasladan a súa residencia para Pontevedra xa que Daniel ingresa na plantilla do Corpo Técnico do Instituto Xeográfico e Estadística da capital da provincia. Dous anos despois vive outra alegría polo nomeamento de Daniel como profesor de debuxo no instituto pontevedrés.

Nesta cidade viven enriba da farmacia Lorente, fronte ás ruínas de Santo Domingo, na mesma casa que os Ximénez de Sandoval; ela, irmá do Marqués de Riestra. Ó abeiro do comercio de Benito, home da irmá Herminia, esta e Virxinia voltan a vivir moi preto unha da outra. As moitas e boas amizades de Daniel crean, para Virxinia un ambiente agradable e de consideración.

Estas vivencias ha recordalas Castelao no desterro. Nos veráns, achégase A Estrada por mor do cambio de aires do fillo Pachucho e deixao cos fillos de Fidalgo, na rúa de san Paio.

En xaneiro do ano 1921 Castelao como becario viaxa por Francia, Países Baixos e Alemaña. Virxinia queda na cidade de Pontevedra ó coidado do seu neno de oito anos.

Se ben é certo que na mesma cidade vivía unha das irmás súas, esta circunstancia non chega para tapar o oco que deixa Daniel. Sofre pois Virxinia a soedade amais da intranquilidade e sobresalto pola pouca saúde do neno.

A relación epistolar do matrimonio é continua pois a separación magoa o sentimento dos dous. No diario daquela viaxe atopamos unha manchea de testemuñas:

Así, no día 27 de xaneiro, un día despois da súa chegada a París, Daniel deixa reflectido: *"Teño unha grande morriña pola Terra e pola familia. ¡Miña muller e meu fillo!"*

O día 19 de marzo recibe carta de Virxinia intranquila porque hai días que non recibe carta. En maio, escribe Virxinia comunicándolle que o fillo está enfermo. Castelao deixa escrito no Diario: *"Se me funden o corazón teño negro por dentro. ¡Cantas ganas de marcharme para xunto da dona e do meu fillo!"*

De volta da viaxe, de novo segue a vida do matrimonio Castelao-Pereira coas alegrías da boa integración na vida social da cidade do Lérez, a publicación do primeiro libro de **Cousas**, o nomeamento de Daniel como membro da **Real Academia Galega** no ano 1926 e a colaboración na fundación do Museo de Pontevedra.

Alegrías que moi pronto se esvaece pola enfermidade do fillo. Virxinia e Daniel moven Roma con Santiago para atender a saúde do seu *"Pachucho"*. O diagnóstico médico, unha neumonía, non deixa lugar a unha raiola de esperanza. O sufrimento de Virxinia non atopa intres de acougo, sufrimento que está a piques da tolemia na hora do pasamento de *"Chichiño"* aquel malfadado 3 de xaneiro do ano 1928. Son intres de desesperación e abatemento para o matrimonio.

Castelao desaparece das tertulias, deixa algunhas colaboracións e entrégase de cheo, agora, no debuxo e na confección de álbumes. Virxinia, rota, desconsolada, procura un refuxio de paz nas visitas ó cemiterio de san Mauro onde descansa a ilusión da súa vida, o seu neno. Na igrexa, no monólogo de fecos santos tenta atopalo consolo preciso para vence-la pena tan fonda que aniña no seu magoado corazón de nai.

Aínda non cicatrizada ferida tan profunda, Daniel precisa facer unha nova revisión da súa vista que cada día esmorece máis e, outra volta, presentimentos mouros rebulen na mente de Virxinia. As esperas na estación do tren da chegada de Castelao de facerlle as curas un oculista de Vigo, levado da man do seu amigo **Paz Andrade**, estaban preñadas de inquietude.

As boas amizades da familia, conseguen do presidente da Deputación, Daniel de la Sota, unha nova beca, dous anos despois, para que Castelao viaxe pola Bretaña Francesa no estudio das cruces da rexión. Virxinia acompañará ó seu home xa que non aguantaría unha nova soedade.

Malia estas tremendas situacións familiares, Castelao e Virxinia atoparon na cidade de Pontevedra un ambiente propicio. Dende o desterro na cidade de Badaxoz que por mor dos ideais políticos ordeara Lerroux, dende novembro do 1934 a setembro do 1935, Afonso escribirá: *"Eu vivín longos anos de ledicia en Pontevedra, aferrado á fermosura dos seus arredores, coma quen non pode desprenderse dos brazos mornos dunha noiva. E débolle a Pontevedra o mellor da miña vida e agora padezo saudade da súa paisaxe, tristura de non vela a esperanza de retornar a ela"*.

A guerra civil española colle ó matrimonio en Madrid e, a carón do goberno republicano, alí residen; despois Valencia, cidade na que fai exposicións dos seus debuxos e por último reside en Barcelona. Ademais da dor pola loita fraticida, o matrimonio sente mágoa pola perda da súa biblioteca, saqueada na súa vivenda, rúa da Oliva, de Pontevedra.

A guerra está perdida para os republicanos e no ano 39 via-xan a Moscú e máis tarde a Cuba. Unha serie de conferencias

a prol do Goberno no exilio, lévano máis tarde a cidade de Nova York.

Ano 1940, mes de xuño, sae de Nova York no vapor "*Arxentina*" e chega a Bos Aires o 16 de Xullo. Nesta cidade, quinta provincia galega, Castelao tentou distintos negocios con pouco éxito. O montaxe da Taberna "*casa da Troya*" cos irmáns Villaverde rematou noutro trance amargo para Virxinia pois ela ben sabía que os negocios non eran o seu. As mesmas edicións do seu libro "*Sempre en Galicia*" tampouco supuxeron un éxito comercial malia que na homenaxe a esta edición houbo unhas seis mil persoas.

Na rúa Belgrano vive o matrimonio con pequenas estadias en Montevideo, México e París no 1946-47. No mesmo edificio vivía o doutor **Rodolfo Prada**, oriundo dos Peares, médico amigo e protector de Castelao. A muller de Prada axudou a Virxinia cando o levaban para operalo. Castelao, eterno humorista aínda tivo lembranza da canción: "*Entre unha rubia y unha morena*".

Virxinia sempre vai ó seu carón para axudalo e darlle azos. Castelao segue coas arelas da defensa da República e a recuperación de Galiza. Escribe cartas e cartas a Manuel Portela Valladares a Martínez Barrio e a outros antigos compañeiros de loita.

No 1949, coa vista xa reducida ó mínimo, un mal incurable aparece nos pulmóns de Daniel. Nin Castelao nin Virxinia coñecen tan mortal diagnóstico: cancro de pulmón. Non obstante, diante da progresión da enfermidade, Virxinia descobre o segredo. Agora só vive en silencio unha situación que cada día vaise agravando e que ten un definitivo e triste desenlace o día 7 de xaneiro do ano 1950 (1). As súas mans de enfermeira aliviaron a doenza biolóxica, os seus aloumiños serviron de consolo a aquel que tanto loitara pola Terra, a súa entereza de espírito deulle azos ó seu Daniel ata o derradeiro salouco.

(1). O mes de Xaneiro representa o mes funerario para a familia Castelao: Nese mes morre a nai Xaquina e o fillo Afonso Xesús.

VIRXINIA VIÚVA EN BOS AIRES. (1)

En Bos Aires, despois do pasamento de Castelao, Virxinia viviu no mesmo apartamento que ocupara o matrimonio; pequeno andar na rúa Belgrano nº 2.605, preto do Centro Galego.

Virxinia, dinámica e moi ordeada, conservaba tódolos trebellos, apuntes e cousas do home: os derradeiros lápices de debuxo, moi aproveitados, como el os deixara. Dormía coa foto de Castelao baixo da almofada. Ia a menudo á misa. Oficiaba alí un curiña novo de nome Luisiño. Virxinia encariñouse co el e tratábao coma se fose un fillo. Tamén co seu dentista, Antero Durán, que era natural de Vigo.

Virxinia vivía dos recordos. As testemuñas que lle chegaron nos días seguintes ó pasamento servíanlle coma antídoto da súa dor e soedade. Logo, nas visitas que recibía gustaba de recordar as súas vivencias con Castelao.

Recordaba con ledicia o humor do home: *"Un día un familiar chegara coa nova de que morrera un home coñecido malia estar asistido por tres médicos. Daniel sentenciou: << ¿E que queredes? ¡ eran tres contra un !>>*

Noutra ocasión estaba enferma unha cuñada de Virxinia e esta díxolle ó seu marido, *home, dalle algo*. Daniel contestou: *deixádevos de bromas e chamade un médico*.

Das viaxes que fixera co seu home lembraba moitas circunstancias. Sempre contaba a sorpresa nunha visita que fixeran á casa duns amigos franceses moi importantes que practicaban o nudismo. A Virxinia, no intre de contalo anos despois, aínda se puña colorada.

A finais da guerra civil pasaran a fronteira para Francia e Virxinia non declarou os poucos cartos que levaba. Cando Castelao se enterou, berroulle: *¡Que pensarán de nós!* Virxinia máis pragmática contestoulle: *"Que pensen o que queiran, os cartos eran da miña herencia"*.

Virxinia tivera unha época que perdera o sentido do olfato e coa teima de que debía recuperalo buscaba cheiros fortes. Algunha vez, chegou a probar co fedor das alcantarillas.

Entre o matrimonio, en privado falaban sempre en galego. Deixara de chamarlle Daniel, nome doutros tempos. Agora, era para ela "**o meu Castelao**"

Agardaba con verdadeira impaciencia a chegada do serán para achegarse ata o cemiterio de Chacarita, panteón do Centro Galego, para depositar unha flor e falar na intimidade co "seu Castelao".

Unha circunstancia de verdadeira ledicia, quizáis a única na vida de Virxinia xa viúva, acontece o día 25 de Xullo do ano 1961 cando no Panteón do Centro Galego, no cemiterio de Chacarita, o culto crego, D. Antonio Rodríguez Fraiz ofrece, en sufraxio de Castelao a primeira misa en galego que se oficia na cidade de Bos Aires.

A vida de Virxinia na cidade do Río da Prata era unha espantosa soedade cando chegaba a noite. A muller matina decote nos dous seres da súa vida: seu fillo e o seu home.

E, nesas longas noites de insomnio decide traslada-los restos do fillo para o panteón familiar do cemiterio de Figueroa, A Estrada. E Virxinia encamiñase a Galicia.

(1) Esta información corresponde a Lolita Pereira, filla de Lola Rey a modista e confidente de Virxinia en Bos Aires; era, ademais, viúva dun primo irmán dela.

VIRXINIA DE VOLTA NA TERRA

Virxinia volta a Galicia pois nesta terra aínda viven algúns irmáns e sobriños cos que sempre se relacionou. Traía unha idea fixa. Xa que non se lle poidera cumprir, de momento, o desexo de Castelao de descansar na Terra, alomenos que o seu neno sexa levado para o cemiterio de A Estrada, onde ela tamén desexa ser soterrada.

A primeira vez que, xa viúva, veu A Estrada, viviu na casa de seu irmá Angel no Grupo San Paio. Achegouse ata as familias coñecidas (moitas delas tiveran unha relación bastante afectiva co seu home), pero atopou nalgunhas unha certa indiferencia que voltou a feri-lo seu amor propio e lembrou a inutilidade da loita do seu home.

Unha mañá visitou a **Mario Blanco**, daquela alcalde do Concello de A Estrada. Mario sabía da precariedade económica na que se atopaba, situación que tampouco ela ocultou. Como queira que oficialmente nada se podía solicitar para esta viúva, a Corporación soubo poñerse á altura das circunstancias ofrecéndolle unha axuda.

Poucos veciños da Vila estradense lembraban a tan egrexia dama. Tampouco aínda os tempos coñecían a grande obra de Castelao como político, xa que a censura só permitía loubar á Daniel como dibuxante, caricaturista e escritor. Entre as persoas que máis a acolleron non debemos esquecer a Mario Blanco e a **Dolores Araújo**.

Nun solpor do verán, Virxinia achégase ata o cemiterio de san Mauro, en Pontevedra, onde fora soterrado o seu fillo Alfonso Xesús. O panteón fora profanado e Virxinia retirou os restos que lle pareceron do seu fillo e con eles marchou para Vigo á casa do sobriño Fidalgo. Pouco despois efectúa unha viaxe A Estrada cunha caixa de galletas chea de ósos; caixa que deposita no panteón familiar.

Na súa segunda e definitiva viaxe xa morrera seu irmán Angel (1965) e vive coa súa cuñada a dona Herminia Agulló.

Un serán do verán de 1969, mentres olla a casa de seus pais, na rúa nomeada de Pérez Viondi, onde xogara na súa nenez, unha rapariga en bicicleta deu con ela no chan. No mesmo intre, mentres a axudaban a erguerse Virxinia díxolle á cativa: *"Neniña agora mesmo asinaches o pasamento desta muller"*.

As palabras de Virxinia cumpríronse. Xa non puido asistir a unha cita en Trasalba. Despois dunhas curas de urxencia, días despois marchou en tren a Salamanca a casa da sobriña Vita.

Naquela noite fría, as rúas madrileñas, acesas as miles de bombillas de cores, semellan ascuas de luz. Os altosfalantes ceiban vilancicos a treu; as xentes entran e saen ledas nas tendas.

Mentres, no silencio e obscuridade dunha habitación do sanatorio madrileño *"Ruber"* esmorecía, no solpor do día 23 de decembro do ano 1969, a vida dunha muller de oitenta e cinco anos. Unha dona de nome **Virxinia Pereira Renda**, que percorrera medio mundo agarimando, alentando e coidando ó seu home, **Alfonso Daniel R. Castelao**. Era ela a dona

Virxinia Pereira de Castelao. Chegara ó centro médico da man de seu irmán Camilo que estivo ata o derradeiro suspiro facéndolle compañía. Tamén a súa sobrina Vita acudira dende Salamanca para acompañala naquel derradeiro adeus.

Poucos galegos souberon a triste nova. Pouca familia Pereira Renda íntima estaba con vida e, case de incógnito, foi soterrada no cemiteiro madrileño da Almudena.

En Vigo negóuselle unha entrevista nun xornal. Na Estrada visitárona **Isaac Díaz Pardo, Méndez Ferrín, Porto Matalobos** e un compositor arxentino.

No mes de Abril do ano seguinte, 1970, o Centro Galego e os centros coruñés, ourensano, lucense e pontevedrés da cidade de Bos Aires invitaron ós socios a unha misa polo eterno acougo da dona Virxinia Pereira de Castelao. Na esquelada adicábenselle as seguintes honras:

"Foi digna esposa do egregio patriota galego Alfonso R. Castelao.

Foi súa garimosa compañeira alá na Terra, nos días luminosos que adicou a soerguer a personalidade histórica de Galicia.

Foi súa valente compañeira no rexo percorrer os vieiros do exilio.

Foi súa abnegada compañeira e enfermeira, nos tristes días e noites da súa longa doenza.

Foi fidel custodia, eiquí en Bos Aires, do seu ricaz berdo galeguista".

Xestións posteriores coordinadas por Dolores Araújo Arias e **Josefa Varela Pazo** en colaboración co Concello de A Estrada rexido naquel entón por **D. Manuel Reimóndez Portela** fixeron posible que se cumprise o desexo de Virxinia.

Na actualidade repousa na eternidade a carón do seu fillo no cemiterio de Figueroa, na vila da Estrada, ollando cara o norte a igrexa de San Domingos de Bonaval onde durme o soño eterno o seu Alfonso Daniel Rodríguez Castelao.

Virxinia Pereira de Castelao, gracias polo teu amor, pola túa compañía e pola túa abnegación para Alfonso Daniel Rodríguez Castelao, home senlleiro na historia de Galicia.

ANEXO 1

PARTIDA DE BAUTISMO DE VIRXINIA PEREIRA

NO FOLIO 132 DO LIBRO 1 da parroquia de san Paio de A Estrada

El día 20 de Octubre de 18884, D. Manuel García Preb. Coadjutor de San Pelayo de la Villa de Estrada y su anejo San Lorenzo de Ouzande con licencia expresa de Dn. Francisco González de Penela párroco de ambas parroquias dentro de la iglesia parroquial de Estrada y pila bautismal de ella, bautizó solemnemente y puso los santos óleos a una niña nacida este día, hija legítima de Dn Camilo Pereira y Dña Peregrina Renda vos. de Estrada, nieta por linea paterna de Hipólito Pereira y María Freigenedo, difuntos, vos. que han sido de Santa María de Arcos, provincia de Orense, por linea materna de Dn. Felipe Renda y Da. Tomasa López, también difuntos; fueron sus padrinos Dn. Nicolás Villar, cura propio de San Julián de Vea y Dña. Virginia Novoa de la ciudad de Vigo, se le puso de nombre Virginia, Nicolasa. Mª de Gracia, Tomasa. Advirtió a los padrinos el parentesco espiritual y más deberes cristianos y para que conste lo firmo, al día mes y año de arriba.

Asdo Lexible Francisco González de Penela

VODA (1) Co número 11 do libro de casamentos. Foi a primeira voda que santificou o crego Nicolás Mato Varela, acabado de tomar posesión como párroco.

En la iglesia parroquial de San Pelayo de la Estrada a diez y nueve de obtubre (sic) de mil novecientos doce, yo, Dn. Antonio Rey Soto, presbítero con licencia expresa de Dn. Nicolás Mato Varela, cura párroco de la misma, previos todos los requisitos canónicos legales, asistí al matrimonio que por palabras de presente y mutuos consentimientos contraieron de una parte Dn. Alfonso Rodríguez Castelao, soltero, hijo legítimo de Dn. Mariano y doña Joaquina, natural de Santa Columba de Rianjo; y de la otra Dña. Virginia Pereira Renda, también soltera e hija legítima de don Camilo y doña Peregrina, natural de esta villa.

Fueron testigos don Isidoro de Yanez y Saenz y don Ildefonso Meruendano Pérez, vecinos de Orense.

Para que conste lo firmo en La Estrada a diez y nueve de octubre de mil novecientos doce.

Asdo. lexible. Nicolás Mato Varela. Antonio Rey Soto

(1).- Escrita coa mesma letra do que asina: Antonio Rey Soto.

BIBLIOGRAFÍA E FONTES

Arquivo Parroquial de Santa Columba de Rianxo.

(Xentileza de D. Fernando Palleiro, Párroco)

Arquivo Parroquial de San Paio de A Estrada (Xentileza D.

Manuel Castiñeira, párroco)

Arquivo Diocesano de Santiago.

Arquivo Museo Provincial de Pontevedra.

Conversas con Teresa Castelao. (Xentileza de Teresa Bravo

Caamaño, Xuño de 1999)

Daniel R. Castelao.- *Sempre en Galicia*. Ed- Galaxia, 1986.

Daniel R. Castelao.- *Retrincos*.-

José A. Durán.- *El primer Castelao. Biografía y antología
rotas*.- Madrid 1972

Revista A NOSA TERRA.-*Castelao*.- A nosa Cultura 12.

Valentín Paz Andrade.-*Castelao na luz e na sombra*. Eds. do
Castro.

Xosé Filgueira Valverde.- *Diario 1921*. Ed. Galaxia 1977

Xosé Comoxo-Xesús Santos.- *Biografía de Arcos Moldes*.-
(Rianxo: Apuntes dunha vila Mariñeira), 1865-1944.

Ano 1900. -Bos Aires. -Castelao. Xaquina con Teresa. Xosefina. Mariano

Don Mariano Rodríguez Dios, pai de Castelao

Voda de Virxínia e Castelão

Virginia e o seu filho Alfonso Xesús (1914-1928)

Virxínia. Foto Pasaporte

Chegada a Bos Aires

Virxinia e Castelao xa enfermo